وەزارەتی خوێندنی بالاّ و توێژینەوەی زانستی
زانکۆی سلێمانی
کۆلێجی پەروەردەی زانستە مرۆڤایەتییەکان / سیدصادق
بەشی جوگرافیا / ئێواران

زمانی کوردی

ئامادەکردنی
پشتیوان محمد فتاح

بەسەرپەرشتی
بەڕێز / د . کمال بەرزنجی

سالّی خوێندنی ﴿ ٢٠١٩ ـ ٢٠٢٠ ﴾

پێشەکی

جێگای خۆشحاڵی یە بۆ ئێمەی کورد کە ئیمرۆ بارودۆخ بە شێوەیەکی وا ڕەخساوە کە هەموو تاکە کەسێك دەتوانێت بەدوای سەرچاوەی گرنگ و دیکۆمێنتە مێژووییەکاندا بگەڕێت و زانیاری تازەش لەسەر مێژووی گەلەکەمان و زمانی گەلەکەمان کۆبکاتەوە و چ جای ئێمەی خوێندکاران کە گرۆتینێکی ئێجگار زۆرمان تێدا هەیە بۆ زیاتر بەدواداچوون و دۆزینەوە و ساغکردنەوەی ڕاستیە مێژووییەکان و بەدەرخستنی ڕووی گەش و ڕووناکی زمانی نەتەوەکەمان و ئاشنا کردنی دۆست و دۆژمنا نمان بەسەرجەم لایەنە پرشنگدارەکانی زمانی باو و پیرا نمان وەکو نەتەوەیەکی کۆن و سەربەخۆ و دیاری ناوچەکە و سەلماندنی ئەوەی کە دوژمنا نمان هەمیشە و هەرچی بۆیان کراوە و لە دەستیان هاتووە دریغیان نەکردووە لە ناشیرین کردن و لە کەدارکردنی زمانی جوانی کوردی ، جێگای شانازییە بۆ منی خوێندکار کە بتوانم ڕا پۆرتی لەم شێوەیە بنوسم و گرنگی و سەنگی قورسای زمانی کوردی و دەربخەم .

پێناسەی زمان

تا ئێستا چەندین پێناسەی جیا جیا لە بارەی زمانەوە خراونەتە ڕوو ، بۆیە لێرەدا هەندێ لەو پێناسانە دەخەینە ڕوو :

چۆمسکی دەڵێت : ((زمان کۆمەڵە ڕستەیەکە ، ڕێزمان دەریان دەکات)) .

بلۆك و تراگەر دەڵێن : ((زمان کۆمەڵە ڕەمزێکی دەنگی لە خۆوەیە ، کە دەتوانرێت بۆ لە یەکتر گەیشتن بەکاربێت)) .

سا پیر دەڵێت : ((زمان هۆیەکی نا غەریزییە و تایبەتە بە مرۆڤ ، بۆ دەربڕینی هەست و ئارەزوو بەکاردێت ، بەهۆی ڕەمزی لەسەر یاسا ڕۆیشتوو کار دەکات و لە ژێر یاسای مرۆڤدایە)) .

مارتێنت دەڵێت : ((زمان هۆیەکە بۆ لەیەکتر گەیشتن ، لە چەند دانەیەکی بچووك پەیدا دەبێ ، ئەو دانانەش خاوەنی واتای خۆیانن)) .

کارۆڵ دەڵێت : ((زمان کۆمەڵە ڕەمزێکی دەنگی لەخۆوەیە ، کە دەتوانرێت بەکاربێت بۆ گەیشتن و پۆلکردنی شت و ڕووداوەکانی دەوروبەر)) .

کەواتە لە ڕوانگەی ئەم پێناسانەی خوارەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی بڵێین زمان :

((گرنگترین ئامێری پەیوەندی و لە یەکتر گەیشتنی ئادەمیزادە)) . ١ [٤١]

دەرونزانی زمان :

زانا دەرونزانەکان گرنگیان بە قسەکردنی مرۆڤ داوە ، چونکە زمان هۆکاری پەیوەندییە لە نێوان کەسەکان ، لە ڕێگەیەوە زانیاری و هەڵچون و سۆزەکان دەگوازرێنەوە و ئەم بوارانەش گرنگی بەم لایەنانە دەدات . ١١ [٣١]

زمان : ووشەی سەرەتایی مرۆڤ بوو ، چونکە بەووشەوە مرۆڤ بوو بە مرۆڤ ، خۆ ئەگەر ئەم دەنگە سەیرانە نە بوونایە کە پێیان دەڵێن (ناوە گشتییەکان) نەماندەتوانی بیرو هۆشمان لەناو پێکهاتە بچووکەکان یان ئەزموونە بچووکەکان دەربکەین .٧ [١٦٢]

زمانی گووتی : هەتا ئەو ڕۆژەی دەقی ئەم زمانە نوسراو- ئەگەر هەبێت-نەدۆزرێتەوە ، هەر بە تەلیسم دەمێنێتەوە ، لەگەڵ ئەمەشدا زانیاری کەم بەڵام گرنگ لە بارەیەوە لەڕێی هەندێك

ناوی کەسی گوتییەوە کە لەلیستی پادشایانی سۆمەردا هاتوون ، دەکرێت هەڵبهێنجرێن ، ئەم ناوانە ئەوە پیشان دەدەن کە زمانی گوتی سەر بە گرووپی گەورەی زمانەکانی زاگرۆس بووە وەك زمانی عیلامی و لوللوبی و یەکێك بووە لەو زمانانەی کە حەمورابی بە سەخت وەسفی داون .
٨ [٧٢]

زمانی کوردی

زمانی کوردی زمانێکە کە خەڵکی کورد قسەی پێدەکەن ، لە ڕووی بنەماڵەوە بەشێکە لە زمانە هیند و ئەوروپاییەکان . ئەم زمانە لە زمانی کەڤناری مادی کەوتووەتەوە . زمانی کوردی لەنێوان زمانی هیندو ئەوروپاییەکان لە بواری گەورەیی سێیەمین زمانە و دەکەوێتە دوای زمانی فارسی و زمانی پەشتۆ .

زمانی کوردی چەند شێوەزاری سەرەکی هەیە و کە جیاوازی زۆریا هەیە و زمانناسەکان لەسەر چۆنیەتی جیاکردنەوەی ئەم شێوەزارانە یەك دەنگ نین . بەڵام زۆربەیان زمانی کوردی بەم چوار دەستەیە دابەش دەکەن :

- کوردیی باکوور (ژوورین) بادینی
- کوردیی ناوەندی (سۆرانی)
- کوردیی باشووری (خوارین)
- گۆرانی - زازایی

هەندێك لە زمانناسان ، لوڕیش و شێوەزارێکی زمانی کوردی پۆلبەندی دەکەن . ئەگەر چی لوڕی ژمارەیەکی زۆری ووشەی کوردی تێدایە ، بەڵام هێشتاش لێکۆڵینەوەیەکی ئەوتۆ لەسەر لوڕی لە بەردەستدا نییە . ٢ (ویکیپیدیا)

کورد نەتەوەیەکی گەورەی نیشتەجێی ڕۆژهەڵاتی ناوڕاستن کە ژینگە سەرەکییەکەیان بە کوردستان دەناسرێت کە بەسەر وڵاتانی ئێران و ئێراق و تورکیا و سووریا بەشکراوە و لە شاخەکانی ئاناتۆڵی هەتا زنجیرە چیای زاگرۆس درێژ دەبێتەوە . کورد لە شوێنەکانی دیکەی

رۆژهەلاتی ناوەڕاستیش بلاوبوونەتەوە . ئامارێکی فەرمی لەسەر ژمارەی کورد نییە بەلام بە (٣٥) میلیۆن کەس زیاتر مەزندە دەکرێت .

زۆرینەی کورد موسڵمانی شافعین و ئەوەی دەمێنێتەوە موسڵمانی شیعە و یارسان و ئێزیدی و خاچپەرست و جوولەکە و ئاشوورین . ٢ (ویکیپیدیا)

زمانی کوردی زمانێکی هێندۆ ئەورپییە و سەربەگروپی ئێرانیە لە فارسی و عەرەبی و تورکی جیایە ڕێزمانی سەربەخۆ و ئەدەبیاتێکی دەوڵەمەندی هەیە کە هەر لەسەدەی (١٠) ی زاینیەوە دوو دیالێکتی سەرەکیە کەشی بریتین لەکرمانجی و سۆرانی بەشێوەیەکی گشتی کوردەکانی تورکیا ، سوریا ، یەکێتی سۆڤێتی پێشوو ناوچەی بادینانی کوردستانی عێراق بە دیالێکتی کرمانجی قسە دەکەن ، کوردەکانی تورکیا ئەلف و بێی لاتینی بەکاردێنن ، ئەوانەی یەکێتی سۆڤێتی پێشوو چیریکۆك (ڕوسی) و کوردەکانی عێراق و ئێران و سوریاش ئەلف و بێی عەرەبی بەکاردێنن لە نوسینیدا ، هەروەك بۆمان ڕوون بووەوە زمانی کوردی یەکێکە لە زمانە ئێرانییەکان و سەر بەلقی ژووروی ڕۆژئاوایە ، هەرچەندە ئەم زمانەش لەڕووی ڕەگەزەوە لەگەڵ زمانەکانی دیکەدا سەربەخێزانی هیندۆ ئارییی ، بەلام دراوەتە پاڵ ئەو زمانەی کە ــ مادەکان ــ پێی دواون و لە سەرەتای هەزاری یەکەمی پێش زایندا لەناوچەی گۆمی وورمێ دا ژیاون ، بەڕای زۆربەی لێکۆڵەرەوەکان ، کوردەکان بە پاشماوەی مادەکان دادەنرێن . مادەکانیش لە نیوەی دووەمی سەدەی حەوتەمی پێش زایندا ، توانیان بەتەواوی دەست بەسەر ناوچەیەکی گەورە و فراواندا بگرن و دەسەلات بەسەر ئێران و بەشی ژووری عێراق و چەند بەشێك لە ئاسیای ناوەڕاستدا هەتا دەگاتە ڕووباری (خالص ـ قزل ارمقە) ە وە پەیدا بکەن ،هەر بە هۆی ئەو داردەستە سیاسیەشەوە توانیان ئاینی خۆیان بەسەر دانیشتوانی کۆنی چیای زاگرۆسدا بسە پێنن. ٣ (٣٣،٣٤)

پیشەو زمانی کوردی :

یەعقوبی و مەسعودی کە باسی کورد دەکەن دەڵێن خەسیەتێکی توند و تیژیان هەیە ، بە پێی سەرچاوە عەرەبییەکانیش کورد زمانی تایبەتی خۆیان هەیە و لە چەند

شێوەزارێك پێكهاتووە ، تەنوخی (سەدەی دەیەم) زمانی كوردی لە ڕیزی زمانانی عارەبی و ڕۆمی و ئەفرەنجی و سەفەلی و خەزەری دەدەنێت . ١٠[١٦١]

ـــ پەیوەندی كورد بەمادەكان و بە زمانەكەیانەوە : ـ

هەندێك لە لێكۆڵەرەوەكان لەو بڕوایەدان كە كوردەكان پەیوەندییەكی پتەویان بەمادەكانەوە هەیە ، بە پێی بەڵگەی جوگرافیی و زماننناسیەوە دەشێت بووترێت ، كە كوردەكان نەوەی ئەو مادانەن كە لە ڕەچەڵەكی ڕەسەنی پاشاكانەوە هاتوون . هەروەك چۆن فارسەكان بەنەوەی یەكەم فارس دەژمێردرێن لە ڕۆژهەلات و خوارووی ڕۆژهەلاتیشەوە .

مامۆستا (سایس) دەڵێت : (گەلی ماد ، چەند هۆزێكی كورد بوون كە لە ڕۆژهەلاتی ولاتی ئاشووردا نیشتەجێبوون وە سنوریشیان دەگەیشتە خوارووی دەریای قەزوین .

ئەم گەلەش لە ڕووی زمانەوە لە نەتەوە ـ هیندۆ ـ ئەورپییەكانە و لە ڕووی ڕەگەز و خوێنەوە لە جنسی ئاری ـ یە) .٣[٣٤]

(مینۆرسكیش) دەڵێت : (كە لەمێژوو دەروانم و كۆچی هەموو هۆزە ئێرانیەكان دێنمە بەرچاو بۆ لێكدانەوەی بڵاوبوونەوەی كوردەكان بۆ ئەو ناوچەیەی كە كەوتۆتە خوارووی ئەنقەرە لە ئاسیای ناوەڕاست و ژووروی سوریاوە ، جگە لە كۆچی مادەكان هیچ كۆچێكی تر بەدی ناكەم) ٣[٣٥]

هەروەها دەڵێت : ((دەبێت ئەوە باس بكەین كە ناوی كۆنی كوردەكان لە زمانی ئەرمەنی ، ئەم وشەیە ڕێك بەرامبەر ناوی كۆنی (مادەكان) دێت ، بەلام كوردەكان چۆن ناوی خۆیان گۆڕی بەكورد یان كرمانج ، لە كاتێكدا كە مێژوونووسی ئەرمەنی (مایسای خونیسكی) پەیوەندی نێوان كوردو مادەكان نیشاندراوە ؟؟؟ ئەمەیان دەتوانین بڵێین كە دەوڵەتی (مادا) یان میدیا چەند هۆزێكی جۆراجۆری گرتۆتەوە ، خۆ ئەگەر ئەرمەنییەكان ، بەدرێژایی چەند سەدە ، دراوسێی كورد و ماد بووبن و (گەل) یان دابێتە پاڵ یەك فەرمانڕەوایی (سیاسی) كۆن ،ئەو كاتە كوردەكان دەیانتوانی خۆیان بدەنە پاڵ یەكێك لەو هۆزە ناو دارانەی تایبەتی سەربازییان تێدا هەبوو . ٣[٣٦]

یان هیچ نەبوایە توانای یەکگرتنێکی هۆزایەتیان دەبوو ، باشە ئەگەر کوردەکان نەوەی مادەکان نەبوونایە ، ئاخۆ ئەو هۆزە گەورانەی کورد کە بە یەکێك لە زمانە ئێرانییەکان دەدوان و لەوانی دی جیاوازە و مێژوویەکی دوور و درێژی هەیە ..... لە کوێوە سەریان هەڵدەدا ...؟؟؟ جگە لەمەش هەندێکی دی لەلێکۆڵەرەوان دەڵێن (ئەگەر زمانی مادەکان ، هەمان زمانی ئێستای گەلی کورد نەبێت ، ئەوا بەلای کەمەوە دەبێت لەبناغەی ئەو زمانە پێك بهێنێت) ؟... بەلاّم (تەباقر) ئەم پەیوەندییەی نێوان کورد و ماد بەجۆرێکی دی لێك دەداتەوە و دەڵێت (ناتوانرێت بەتەواوی ئەو کاتە دیاری بکرێت کە کۆچی کورد و ماد و فارسی تێدا دەست پێکراوە و بەو شێوەیەی دەڵێت لە دەریای قەزوینەوە سەرەتاکەی دەرکەوتووە) بەلاّم لە ڕووی مێژووییەوە ، دوو کۆچی گەورەی هەندێك لە نەتەوە هێندۆ – ئەوروپاییەکان بۆ ڕۆژهەلاّت ئاشکرایە :

یەکەمیان و کرنترینیان کۆچی (حشیی و کیشی) یەکانە لەسەرەتای هەزارەی دووەمی پێش زاینیدا بۆ ناوچە مێژوویەکانی خۆیان .

دووەمیشیان کۆچی ماد و فارسەکان بوو لە سەرەتای هەزارەی یەکەمی پێش زایندا کە مادەکان لە هەمەدان و فارسەکان لە هەرێمی فارسدا نیشتەجێبوون . ٣ (٣٦)

بەلاّم ڕاستتر ئەوەیە کە کوردەکان لەگەلّ ئەم کۆچەی مادەکاندا بوون ، ئەم چەند هۆزانەش بەشێوەی (سواری) کۆچیان کردووە و کە گەیشتوونەتە ژووروی عێراق پاشماوەی چەند نەتەوەیەکی کۆنی وەك (گۆلی و لۆلۆیی و هوری) یان بەدی کردوە کە لەو ناوچەیەدا خۆیان بە کشتوکاڵەوە خەریك کردووە ، بەلاّم ئەم هۆزانە دەستیان گرتووە بەسەر ئەو خەڵکەدا و پاش ماوەیەك تێکەلاّوییان لەگەڵیاندا پەیدا کردووە . ٣ (٣٧)

بەو جۆرە مامۆستا (باقر) بە پێی ڕای پێشووی خۆی و بە پێچەوانەی ڕای زۆربەی لێکۆڵەرەوان ، کورد و مادی لەیەك جیاکردۆتەوە و دەڵێت (زمانی کوردی بە هەموو شێوەکانییەوە سەربە و زمانە ئێرانیانەیە کە لە خێزانە زمانی هێندۆ ــ ئەوروپایین) .

وە پەیوەندی پتەویشی بە زمانی مادەوە هەیە . وە چاکترین شت کە لەم بارەیەوە بوترێت ئەوەیە کە هەموو زمانە ئێرانییەکان دەبنە دوو کۆمەڵی گەورەوە :

کۆمەڵەی ژووروی ڕۆژئاوا : کەبریتیە لە ماد و کوردی و خوارووی ڕۆژئاواش کەبریتیە لە فارسی کۆن وەك ((هەفامەنشی)) ئەشکانی و پەهلەوی . سەرەڕای ئەمەش دەڵێت هەندێك لە باوەڕ پێکراوان وەك (مینۆڕسکی) لەو بڕوایەدان کە : هەموو شێوە کوردییەکان دەگەڕێنەوە بۆ تەنیا زمانێك کە زمانی مادە هۆزە کوردەکانیش بە پێی زمانەکەیان دەبێت لە هۆزە هیندۆ ئارییەکان بن ... ! لێرەدادەشێت ڕای مامۆستا (باقر) لەگەڵ ڕای مێژووناسی بەریتانی (سیدنی سمیس) دا بگونجێت کە دەڵێت ((گەلی کورد یەکێکە لەگەڵ هیندۆ – ئەوروپاییەکان کە لەو کاتەوەی مادەکان هاتوون بۆ میدیا و فارسەکان بۆ هەرێمی فارس ئەوانیش هاتوون بۆ کوردستان ، وە نزیکترین مێژووی هاتنیان بۆ (٦٥٠ی پ.ز) دەگەڕێتەوە ، چونکە ئەو تۆمارە ئاشووریانەی مێژووەکەیان بۆ ئەو بەرواره دەگەڕێتەوە واتە (٦٥٠ی پ.ز) شتێکیان لەو بارەیەوە ڕوون نەکردۆتەوە ،هەروەها سایسی زمانناس دەڵێت : ((مادەکان تەنها ئەوە نەبێت کە چەند خێڵ و هۆزێکی کورد بوون ، هیچی دی نەبوون و لە ڕووی زمانیشەوە (ئاری)ن و سەر بە خێزانی هێندۆ – ئەوروپایین)) ....! ٣ (٣٨)

بەڵام چەند ڕایەکی تریش هەیە دەربارەی پەیوەندی نێوان زمانی کوردی و زمانی مادەکان لەوانەش : باسیل نیکسین دەڵێن : ((زانای زمانەوانییەکان بەتایبەتی (بۆت و ردویجار) ئەو تیوریانەیان بەدرۆ خستۆتەوە کە دەڵێت زمانی کوردی لە ڕەگەزدا ، کلدانییە و وە ئەوەشیان سەلماندووە کە زمانی کوردی پەیوەندی بە فارسی و نوێ و بە زمانی زەندەوە هەیە . مەبەست لەم زمانەش زەند ئاڤێستایە . کە بەدایکی زمانی فارسی دادەنرێت)) هەروەها (مار) دەڵێت ((زمانی کوردی لەکاتی گەشەکردنیدا لەلایەن زمانی مادەکانەوە کاری تێکراوە و هەندێك لەو بڕوایەدان کە زمانی کوردی لە زمانی ماد – جیابۆتەوە ، چونکە ماددەکان بەڕەگەزی سەرەکی بنەچەکی کورد دادەنرێت ...)) ٣ (٣٩،٣٨)

(مینۆڕسکیش) دەڵێت : ڕایەك هەیە کە دەڵێ : زمانی کوردی وەك هەموو شێوە تازەکان لە ئێراندا ، زۆربەی کەرەستەی دروست بوونی خۆی لەزمانی کۆنی مادەکانەوە وەرگرتووە و میدیاش ئەو دەسەڵاتدارێتی یە بووە کە ئێرانی کۆنی بەڕێوە بردووە ... ٣ (٣٩)

لەلایەکی تریشەوە (مینۆرِسکی) لەو برِوایەدایە کە زمانی ئاڤێستا و زمانی کوردی پەیوەندییان بەیەکەوە نی یە وە دەڵێ (ئاشکرایە کە زمانی فارسی نەوەی فارسی ناوەرِاستە – واتە پەهلەوییە و ، فارسی کۆنیش ، زمانی مێژوویی (بەند)ە کانە بەلاّم زمانی کوردی نەك هەر پەیوەندی بەهیچ کام لەمانەوە نییە ، بەڵکو پەیوەندی رِاستەوخۆی بە دووهەم زمانی کۆنی ئێرانی (ئاڤێستا) شەوە نییە ، کە کتێبە پیرۆزەکە (ئاڤێستای) پێ نوسراوەتەوە ...

بە مجۆرە ،منیۆرِسکی بەرپەرچی ئەو دەکاتەوە کە ئاڤێستا زمانی ئەو مادانە بێت کە وای لە قەڵەمدا لە دامەزراندنی زمانی کوردیدا بەشداری کردووە . لە کاتێکدا کە زۆربەی لێکۆڵەرەوان پەیوەندییەکی پتە و لەنێوان زمانی کوردی و ئەو زمانەی کە ئا ڤێستای پێ نوسراوەتەوە و بەدی دەکەن ،بە تایبەتی بەشە کۆنەکەی . لەلایەکی دیکەشەوە هەموو بەڵگە مێژوویەکان ئەوە نیشان دەدەن کە ئاڤێستا بەزمانی مادی نووسراوەتەوە ، ئەمەش بۆ ئەوە دەگەرِێتەوە کە زەردەشت خەڵکی شاری (ورمێ) بووە لە ناوچەی موکریانی ئێستا لە ولاّتی میدیایە .

بەلاّم (دارمتیر) بەتەواوی ئەم رِایە رِوون دەکاتەوە و دەڵێت :- ((کتێبی ئاڤێستای زەردەشت بەزمانی مادەکان نوسراوە)) . ٣ [٤٠]

کوردەکان وەك چەندین سەرچاوە و مێژووناس رِوونیان کردۆتەوە لە رِەچەڵەکی ئارین و سەربەخێزانی هیندۆ – ئەوروپیش کە بۆ کۆمەڵەی ئێرانییەکان دەگەرِێتەوە و بە گوێرەی ئەو بەڵگەنامە ئەدەبیانەی کە دەستکەوتوون ناوی کورد بۆ یەکە مجار لەنێو کتابێکدا کە بەزمانی پەهلەوەی (فەهلەوی) نوسراوەتەوە و دۆزراوەتەوە بەشێوەی کورد و کوردان ، دامەزرێنەری رِێچکەی ساسانی پەرسی ئەرتاکشێر پا پکان (ئەردەشێر پا پکان) باس لە پادشایەکی کورد دەکات کە بەرامبەر نەیارەکەی (هاودژەکەی) وەستاوەتەوە بەناوی مادیگ (مادیغ) ، زمانی کوردی بەشێوەیەکی سەرەکی لە دوو بەش پێك دێت .کە ئەوانیش دیالێکتی ژوور و دیالێکتی خواروون . ٣ [٤٠]

زمـــان

بێگومان (زمان)ی تایفەکانی هەرە پێشوو (زاغرۆسەکان) کاریکردووەتە سەر زمانی (کوردی)ی

کۆن ، یەعنی وتەیان کەوتووەتە زمانی کوردییەوە ، زاناکان ئەڵێن زمانی ئەمانە زمانی قافقاسییە ، یاعنی ئەمانە تیرە ئارییە هەرە کۆنەکانن ، ئەوەندە هەیە هێشتا بە تەواوی یەکلایی نەبووتەوە ، بەلاّم دیاریشە کە ڕەگەزی ئاری و قافقاسی یەکە ، چونکە هەموویان خەڵکی یەك شوێن بوون . هۆی لەوەڕ بۆ ئاژەڵ لەیەکتری جیاکردوونەتەوە . زانای سامیەکانیش ئەڵێن ئەمانە قافقاسین (سامی) نین ، جا لەبەر ئەوەی ئەمانە لەگەڵ کوردا پێکەوە ژیاون و ئەبێ شتێك لە زمانی ئەمانە لە کوردیی ئێستادا هەبێت ، جا داخیگرانە هەتا ئێستا بەتەواوی نەزانراوە زمانی ئەم ئارییە کۆنانە چۆن بووە ، بەڵگەیەك وەیا (خەتێك) کە بەو زمانە نوسرابێت هێشتا نەخوێنراوەتەوە ، ئەمەش وەها ئەگەیەنێ کە ئەم نەتەوەیە بەزمانی خۆیان نوسراویان بەجێنەهێشتووە . تەنها بەناوەکانیاندا کە زاناکان لە ئاسار (نیشانە)ی (سۆمەر و ئەکاد و ئاشۆر)ا خوێندویانەتەوە لەگەڵ قیافەتەکانیا کە لەنیگارە کانیانا نیشانیانداون و بەو تەعریفانە کە دەرحەقیان نوسراون ناسویاننەتەوە ، ئەڵێن ئەمانە بەزمانیش و ڕەگەزیش (قافقاسی) وە یا (ئاری)ن . ئینجا دەربارەی زمانی ئەو نەتەوە کۆنانە لەمە زیاتر جاریَ (زانستی) نییە بە دەستەوە . بێینەوە سەر نەتەوەکانی دوایی کە (ماد ، کاردۆخۆ ، پارس و پارتەکانن) . بە پێی کتێبی موقەددەسی هیندییەکان لەناو ئەم ئارییانەدا دواى ١,٤٠٠ ساڵ پ.ز خوێندن و نوسین دەستیپێکردووە و . ئەگەر لەخاکی کوردستانی کۆنا لەمەولا نوسراو نەدۆزرێتەوە لە بابەت (زمان)ی ئەم نەتەوانەشەوە هیچ کات زانیاری پەیدا ناکرێت . ٤ [(١١٨)]

ــ شارەزاو زاناکانی زمانی کوردی تێکڕا زمانەکەیان کردووە بە چوار (بەش) ی گەورەوە وەکو :

زانای گەورە ئەمین زەگی بەگ کە وەك لای خوارەوە دابەشی کردووە

١ / کرمانج ٢ / لوڕ ٣ / کەلهوڕ ٤ / گۆران .

وە نەبیَ هەرچی شێوەیەکی کوردی هەیە گشتی چوبێتە ناو ئەم چوار بەشە گەورەیەوە ، بەڵکو تەکو توون شێوە هەیە نانوسێت بەمانیشەوە و ئەوان سەربەخۆن بە جیا ئەمێنێتەوە . خاوەنی (فەرهەنگی) یش بە مجۆرەی لای خوارەوە دابەشی کردووە :

١ / زازا

٢ / کرمانجی دەستە چەپ ، واتە (شیمالی) کە بۆتانی ، بادینانی ، هەکاری ، بایەزیدی ، شەمدینانییە .

٣ / کرمانجی دەستە ڕاست کە سۆرانی ، بابانی ، موکریانی ، ئەردەلانی ، کەلهوڕی ، گۆراییە .

٤ /لوڕی ، کە بەختیاری ، لەکی ، فەیلییە .

لەسەر حیسابی وتەی امین زەکی بەگ ئەڵێن :

شێوەی کرمانجی : دوو کۆماری گەورەی جیاجیایە

یەکەم (کرمانجی ڕۆژهەلاّت)

دووهەم (کرمانجی ڕۆژئاوا)

کرمانجی ڕۆژهەلاّت دابەش بووە بەسێ شێوەی گەورە :

١ / سولەیمانی (بابانی) ٢ / موکری ٣ / سۆرانی

ئەم سێ تاقمە کۆمارە بە مجۆرە دابەش بووە :

مابەینی (سیروان و زێی بچووك) بابانییە .

مابەینی (زێی بچووك و زێی گەورە) سۆرانییە .

(شنۆ و لاهیجان و مەهاباد و میانداو) موکریانە .

ئەم شێوانەی لای سەروو زۆر صاف و شیرینە . وتەی زۆرە ، زۆربەی شاعیر و ئەدیبی کورد لەمانە هەڵکەوتووە . ٤ (١٢٤،١٢٥)

ئەم لوڕانە چوار بەشن :

١ / لوڕی ئەصڵی (فەیلی)

٢ / مامە سانی

٣ / کۆە گلۆیی

٤ / بەختیاری

زمانی فەیلی یەعنی لوڕی بچووك زۆر لە شێوەی ڕۆژهەلاّت ئەچێت . فەیلیەکان خۆیان دەڵێن ئێمە کوردین .

جەدۆلێك لەبارەی فەرقی شێوە و زمان لە ناو کوردەکاندا :

عەرەبی	فارسی	لوڕی فەیلی	لوڕی لەکی	هەورامی	کرما نجی شەرقی (سلێمانی)	کرما نجی غەربی (بەهدینانی)
اذهب	برو	بچۆ	بچۆ	لووە	برۆ	هەرە . بچە
اجلس	بنشین	بنیش	بنیش	نیشەرە	دانیشە	ڕۆنە ، ڕۆنی
فوق	بالا	ئەوبان	بان	سەر	سەروو	ژوور ، سەر
عسل	انگبین	عەسەل	عەسەل	هەنگوین	هەنگوین	ڕەهنگوی ، هەنگڤ
بطیخ	خربزە	شامی	خەروزە	شوتی	شوتی	بش، شمتی، زیش
تین	ا نجیر	ئە نجیرە	ئینجیر	هە نجیرە	هە نجیر	هێژیر ، هێجیر
کمثری	رمود	ئەرموود	ئەرموود	هەمرۆ	هەرمێ	هەرمێ ،ئەشگرك
تفاح	سیب	سێو	سێڤ	ساو	سێو	سێڤ
حصان	اسپ	ئەسپ	ئەسپ	ئەسپ	ئەسپ	هەسپ ، حەسپ
شعیر	جو	جەوە	جەو	یەوی	جۆ	جە ، جۆ
اتی	من ایم	ئەیتم	ئەیتم	من مەو	یەم	دەئێم ، یتم
انهض	برخیز	ئەڵس	فیری	هورزە	هەڵسە	ڕابە ، هۆلۆ ، ورزە
عنب	انگور	ئەنگوور	ئەنوور	هەنگوور	ترێ	ترا ، ترێ
غنم	گوسفند	می	می	مەڕ	مەڕ	پەز ، بز ، جلیر

٤ (١٢٧،١٢٨)

زمان و ئەدەب

زمانی کوردی دەچێتەوە سەر زمانی ئاری ئەویش لەخێزانی هیندۆ ئەورو پییەکانە ، زمانێکی سەربەخۆیە ئەگەر چی کاربەدەستانی تورك و ئێرانی و عەرەب پاش جەنگی جیهانی سیاسەتی تواندنەوەی کوردیان گرتۆتەبەر بەلاَم زمانی کوردی و شەڕەسەنەکانی خۆی پاراستووە لەگەڵ ئەوەی کە تەنیا لە باشووری کوردستان نەبێ ئازادە ئەوا لەسێ پارچەکەی تری کوردستان قەدەغە کراوە و بەنوسین و خوێندن بقەیە و هێشتا زۆر کەم چووتە ژێر کاریگەری زمانی عەرەبی

و توركی و فارسی ، زمانی كوردی تا ئێستا شێوەیەكی ئەدەبی یەكگرتووی نیە زمانی كوردیش وەك هەموو زمانەكانی تری جیهان هەلومەرجی جیاواز وای لێكردووە كە چەندین شێوەزاری جیاوازی هەبێت .

ئەگەر سەیر بكەین لە هەموو زمانەكانی دونیادا ئەدەبیات دەوری كاریگەری گێڕاوە لە ستاندارد كردنی زمان ستاندارد نەبێت بڕیاری سیاسی و ئاسایشی نەتەوەكان لاواز دەبێت و لاوازبووە پێیەوە هەتا شەڕی یەكەمی جیهانی شێوەزاری كرمانجی ژووروو شێوەزاری ئەدەبی كوردی بوو ، بەلاّم پاش قەدەغەكردنی زمانی كوردی لە توركیا و سووریا بەهێزبوونی خەباتی ڕزگاریخوازی و ڕزگارییەخشی نیشتمانی كوردەكانی خۆرهەلاّت و باشوور شێوەزاری سۆرانی كرمانجی ناوەڕاست بەسەر ئەدەبی كوردیدا زالّ بووە و بووە بە زمانی نوسین و قسەكردن و خوێندن (ستاندارد) ی كوردی شێوەزاری سۆرانی لە سەردەمی كۆماری كوردستان لە سالّی (١٩٤٦) كودەتاكەی (١٤ ی تەموزی ١٩٥٨) عێراقی و دانانان بەزمانی كوردی لە ماددەی سێی دەستووردا ئەو زمانەی تەواو بەرە و ستاندارد بردوو گەشەی باشی بەخۆوە بینی ، بەم بارەوە (د.عبدوالرڕحمانی قاسملۆ) نوسیویەتی " زمانی كوردی فێربوونی ئاسانە ئەگەر بە پیتی لاتینی بەكاربهێنرێ نە خوێندەواری زووتر لە نێو دەچێ و بێگانەش زمانەكە ئاسانتر فێردەبێ . ٥ (١٥،١٦)

زمانی كوردی لە ئێران و توركیا و سوریا قەدەغەیە و هیچ قوتا بخانەیەكی كوردی نییە و نوسینی شەقام دوكان زۆربەی گوند و شارۆچكەكان گۆڕاوە بۆ فارسی و عەرەبی و توركی ، تەنیا لە عێراق ئازادە لە هەموو شوێنێكدا لە كوردستانەكەی هاوشانی زمانی عەرەبی زمانی ڕەسمی وولاّتن .

گەورەترین شاعیرەكانی بریتین لە (بابا تاهیری هەمەدانی) (٩٣٥-١٠١٠) كە بە شێوەزاری لوڕی شعری گوتووە چوارینەكانی ناوبانگی هەیە مەلای جزیری شاعیری سەدەی دوانزدەهەم گەورەترین شاعیری ئەدەبی نەتەوەیەتی ئەحمەدی خانی /

١٦٥٠ = ١٧٠٦) كە دیوانەكەی (مەم و زین) بەرزترین پلەی ئەدەبی كوردی سەردەمی دەرەبەگایەتی (مەولەوی / ١٨١٥ = ١٨٩٢) خەڵكی بۆ خەبات هانداوە .لە شاعیرە گەورەكانی سەدەی بیستەم (پیرەمێرد / ١٨٦٧=١٩٥٩) كە لەیەكاتدا شاعیر و رۆژنامەنووس و نووسەر و پەند بێژ بووە (فایەق بێكەس / ١٩٠٥=١٩٤٨) و (قەدری جان) لە سوریا و (ئەودالْ شەمۆن) لە یەكێتی سۆڤیەتی جاران و (نالی و سالم و كوردی و شێخ رەزای تاڵەبانی و مەحوی عەبدوللاّ گۆران و قانع و ئیبراهیم ئەحمەد) لە باشوری كوردستان . (هێمن و هەژار و هێدی) شاعیری خۆرهەلاّتی كوردستان و سێكوچكەی كۆماری كوردستان لە (مەهاباد) .

ئەمانە كۆمەڵێكن لە شاعیرە دیار و گەورەكانی كورد ، كە لەبوارەكانی (ئاینی – دلّداری – نیشتمانی – غەزەل – تەسەوف ... هتد) ئەسپی خۆیان تاوداوە و شێعرەكانیان كاریگەری تەواویان لەسەر بزوتنەوە و ڕا پەڕینە كوردییەكان هەبووە و پشتی شۆڕشیان گرتووە و شعریان بۆ برزكردنەوەی ورەی خەباتگێڕیان نوسیوە و هانیان داون بۆ بەدەستهێنانی مافەڕەوا سیاسی و نیشتمانی و ئابوور ی مییلیەكانی نەتەوەكەمان ، شیعری وەهایان هەبووە كە هەرخۆی ڕا پەڕینێك بووە بۆ تێك شكاندنی كۆشكی ستەمی داگیر كەران و جۆشدانی ڕا پەڕینە كوردییەكان .
٥ (١٦،١٧)

بەكارهێنانی كەرەستە زمانییەكان :

شێعری نوێی كوردی سالآنی پە نجا و شەستەكان لەكوردستانی عێراقدا ، لەسەر بنەمای ئەو قوتا بخانە شیعرییە دامەزرابوو ، كە (نالی و سالم و كوردی) بناغەیان دارشتبوو ، زمانی شێعری كلاسیكیش بە دیالێكتی كرما نجی خواروو ، بناغەكەی نیمچە دیالێكتی ناوچەی سلێمانی بوو ، كە بەكاریگەری شێعر و ئەدەبیاتی كلاسیكی نەتەوە دراوسێكان ، بەتایبەتی فارسی و عرەبی – بووە زمانێكی كوردی تێكەڵ بە وشەی عەرەبی و فارسی ، بەلاّم چوارچێوەی یاسا فۆنۆلۆجی و مۆرفۆلۆجی و سێتاكسییەكانی زمانی كوردیدا دارێژرابوو .٩ (٢٨٣)

زمانێکی نێر سالار

وەك زمانەكانی تری ناوچەكە ، زمانی كوردیش نێر سالارە ، ئەگەر چی نەك هەر ئێمە بگرە هەمم گەلێكی ئەم جیهانە بەزمانی خۆی دەڵێت ، زمانی دایك . ئەمەش بەو سەبارەتەوەیە كە منداڵ ، لە منداڵدانی دایكدا دەڕسكێت .

كاتێكیش هاتە دنیاوە ، دیسان یەكەم پەیوەندی لەتەك دایكیدا گریٚ دەدات ، لەزاری دایكیشییەوە زمان فێر دەبێت . ئەو زمانە میللییەی كە ڕۆژانە لە نێو ماڵ و لەنێو كۆمەڵیشدا مامەڵەی پیٚ دەكرێت .ئەوە بۆیە گەلان زمان بە مێینەوە دەبەستنەوە . وە لیٚ پیٚ دەچیٚ ئەمە زیاتر پەروەردەكاران (پێداگۆ) بێت ، نەك ئەوانەی وا لە ڕەوشی زمان دەكۆڵنەوە . ٦ [١٣٥]

سەرچاوەکان

ژ	ناوی سەرچاوە	نوسینی	ساڵ
١	کوردۆلۆجی	کۆمەڵێك مامۆستای زانکۆ	٢٠٠٩
٢	سایتی ویکیپیدیا		
٣	کوردەکان کێن ؟	ماهر عبدالسلام	٢٠٠٦
٤	مێژووە گەلی کورد و نەتەوەی کورد تورکمان نیە	صالح قەفتان	٢٠٠٥
٥	کورد و دەوڵەت	ئاوارە حسێن	٢٠١٠
٦	زمانێکی نێر سالار	محمد فریق حەسەن	٢٠١٠
٧	مێژووی شارستانێتی	وێل دیورانت	٢٠٠٧
٨	کوردستانی ناوەڕاست	کۆزاد محمد ئەحمەد	٢٠٠٦
٩	چەند ووتارێکی کوردناسی	ئەنوەر قادر محمد	٢٠٠٨
١٠	کورد لەسەدەی حەوتەم تا سەدەی دەیەم	ئارشاڵ پۆلادیان	٢٠٠٥
١١	بنەمەکانی دەرونزانی	عزالدین احمد عزیز	٢٠١٧